

بازروایت بازی بزرگ

بر مبنای گزارش‌های کنسول بریتانیا در شرق ایران

زهرا علیزاده بیرجندی^۱

چکیده

سرزمین‌های خاوری ایران از سده نوزدهم، عرصه رقابت ژئوپلیتیک گسترده روسیه و بریتانیا واقع گردید. به این رقابت‌ها و تکاپوهای سیاسی، بازی بزرگ اطلاق شده است. در روند بازی بزرگ، بازیگران اصلی به اهمیت دانش و اطلاعات و تأثیر آن در تحکیم قدرت وقوف یافته و در صدد افزایش توان اطلاعاتی خویش برآمدند. در میان منابع اطلاعاتی دول استعماری، گزارش‌های کنسولی جایگاه ویژه‌ای دارد. مقاله پیش‌رو با تکیه بر گزارش‌های محرمانه کنسولگری بریتانیا در سیستان و قیانات، در صدد تبیین ژئوپلیتیک رقابت قدرت‌ها در بازی بزرگ است. یافته‌های حاصل از این بررسی، افزون بر بازروایت رقابت‌های سیاسی و اقتصادی بازیگران اصلی، نشانگر جایگاه رقابت اطلاعاتی در بازی بزرگ و تکوین رابطه ژئوپلیتیک مبتنی بر نفوذ در شرق ایران است.

واژگان کلیدی:

شرق ایران، کنسول بریتانیا، گزارش‌ها، بازی بزرگ.

درجه مقاله: علمی - ترویجی

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۰۳/۲۲

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۰۱/۱۵

^۱. دانشیار گروه تاریخ دانشگاه بیرجند zalizadehbirjandi@birjand.ac.ir

مقدمه

رقابت‌های استعماری روس و انگلیس در سده‌های نوزدهم و بیستم میلادی، سبب بروز تغییراتی در جغرافیای سیاسی سرزمین‌های خاوری ایران و پیدایش کشورهای جدیدی مانند افغانستان، پاکستان، ترکمنستان، ازبکستان و تاجیکستان شد. از این تکاپوهای استعماری به عنوان «بازی بزرگ» یاد شده است (مجتهدزاده، ۱۳۸۶: ۱۴). در روند بازی بزرگ، شرق ایران به سبب اهمیت ژئواستراتژیک آن و نزدیکی با هند مورد توجه قدرت‌های آن روزگار قرار گرفت. بریتانیا به عنوان یکی از بازیگران اصلی، برای حفاظت از بزرگترین مستعمره‌اش، سناریوهای ژئوپلیتیک مختلفی را برای هر کدام از مناطقی که از نظر آنها امکان داشت هندوستان از طریق آن با چالش روبرو شود، تدوین و به اجرا گذاشت و تأسیس کنسولگری در سیستان و قاینات در راستای همین سناریوها شکل گرفت. گزارش‌های محرمانه‌ای که توسط کنسول‌ها به مقامات بریتانیایی ارسال می‌شد، نقشی مهم در تدوین استراتژی‌های راهبردی آنها در بازی بزرگ داشت. جستار پیش رو با اتکا بر گزارش‌های کنسول بریتانیا در سیستان و قاینات در صدد تبیین روابط ژئوپلیتیک در بازی بزرگ قدرت‌ها در شرق ایران و پاسخ‌گویی به پرسش‌های ذیل است:

۱- در گزارش‌های کنسول بریتانیا چه ابعادی از بازی بزرگ مجال طرح یافته است؟

۲- چه عواملی در سیطره ژئوپلیتیک بازیگران اصلی مؤثر بوده است؟

بررسی پیشینه مقاله حاضر نشان می‌دهد که مقاله‌ای با عنوان: "اهداف و کارکردهای کنسولگری روسیه در رشت در نیمه دوم عصر ناصری" توسط عبدالرسول خیراندیش و اعظم رحیمی جابری و مقاله دیگری نیز با عنوان: "کنسولگری بریتانیا در ایالات جنوبی دریای مازندران در دوران قاجاریه و کارکنان محلی آن" توسط محمدعلی کاظم‌بیگی نگاشته شده است. وجه تمایز نوشتار حاضر با این مقالات در حوزه فعالیت کنسولگری و بازنمود بازی بزرگ در گزارش‌های کنسولی است.

پیشینه شکل‌گیری کنسولگری‌های بریتانیا در ایران

نخستین کنسولگری بریتانیا در سال ۱۸۴۱م. و بر اساس موافقت محمد شاه با درخواست مک لین مبنی بر تأسیس کنسولگری در تبریز و تهران و نمایندگی‌ای مقیم در بوشهر ایجاد شد و تعداد آن تا دو سال بعد از طرح قرارداد ۱۹۱۹م. به بیست و سه مرکز افزایش یافت. از میان سه کشور که در آن ایام مناسبات سیاسی و بازرگانی دائمی برقرار کرده بودند، تنها

روسیه حق داشت بر اساس ماده هفتم عهدنامه گلستان اقدام به ایجاد کنسولگری در ایران نماید. پس از جنگ ایران و انگلیس در سال ۱۸۵۷م. و به موجب عهدنامه پاریس و برقراری رابطه کامله‌الوداد، تعداد کثیری از نمایندگان کنسولگری بریتانیا از لندن و کلکته روانه ایران شدند (میرزاصالح^۱، ۱۳۷۸: ۶۶-۶۲). در مرکز و در شرق ایران نیز کنسولگری‌هایی گشایش یافتند. در سال ۱۸۹۳م. مدیر شعبه تازه تأسیس بانک شاهی در یزد، به عنوان نایب کنسول افتخاری انگلستان در آن شهر انتخاب گردید. یک سال بعد، ستوان سر پرسی سایکس جهت گشایش کنسولگری در کرمان از هند عازم ایران گردید. چهار سال بعد، هنگامی که اطلاع رسید روس‌ها در سیستان، حوالی مرزهای افغانستان اقدام به گشایش کنسولگری نموده‌اند، سایکس جهت افتتاح کنسولگری انگلستان فوراً عازم نصرت‌آباد شد. در ۱۹۰۳م. یک کنسولگری در تربت حیدریه در خراسان گشوده شد تا فعالیت روس‌ها را تحت مراقبت خود قرار دهد. در سال ۱۹۰۹م. کنسولگری جدیدی هم در بیرجند دایر گردید که این شهر زادگاه خانواده با اقتدار علم بود. (رایت، ۱۳۸۵: ۱۹۶-۱۹۴).

دنیس رایت^۲ در کتاب *انگلیسی‌ها در میان ایرانیان* در مورد کارکردهای کنسولگری بریتانیا و گسترش شعبات آن در ایران مباحثی مطرح کرده است. بر اساس اظهارات رایت، کنسول بریتانیا در تهران به تمام اموری که در سراسر ایران در حیطه مسئولیت او قرار دارند، رسیدگی می‌نماید. وظیفه او به جز ثبت آمار تولد، ازدواج‌ها و فوت‌شدگان، حمایت از اتباع انگلیس و کمک به آنها در صورت لزوم است. علاوه بر این، وی و کارکنان تحت امرش اوقات بسیاری را مصروف رسیدگی به کارهای مربوط به سیاحان و دیگر مسافران می‌کنند که شمار آنها بسیار است و در بین آنها کم نیستند کسانی که به کار قاچاق مواد مخدر اشتغال دارند. (همان: ۱۷۳-۱۶۹).

اگر چه خیلی از کنسول‌های انگلستان با ایرانیانی که به دلایل شغل با آنها در ارتباط بودند، رابطه صمیمانه‌ای برقرار می‌کردند، اما هیچیک از کنسول‌ها به سبب پست سیاسی‌شان مورد احترام نبودند. ایرانیان گاردهای سوار هندی کنسول‌ها را دوست نداشتند و از حقوق کاپیتولاسیون حق قضاوت کنسولی که بر اساس آن، اختلافات میان اتباع انگلستان و ایرانیان مورد حمایت آنها در دادگاه‌های کنسولی مورد رسیدگی قرار گرفت و به طور کامل از اختیار قضاوت دادگاه‌های ایران خارج بود، اظهار تنفر می‌نمودند (همان: ۱۹۶-۱۹۴).

^۱. نقل از مرادی و دیگران: ۲۵.

^۲. Denis Wright

کنسولگری انگلیس همواره دل‌نگران بروز احساسات ضد اروپایی از سوی ایرانیان بود، به همین دلیل هانتر^۱، کفیل کنسول انگلیس به دنبال خبر حمله قشون روس به حرم مطهر، به دیدار حشمت‌الملک از امرای محلی قاینات شتافته و از او می‌خواهد که به منظور جلوگیری از تظاهرات ضد اروپایی در صورت وقوع آمادگی کامل داشته باشد. (رفیعی، ۱۳۹۵: ۵۳-۵۲)

گزارش‌های کنسولگری و جایگاه آن از منظر ژئوپلیتیک

کنسول‌ها و کنسولیاران انگلیس هر هفته گزارش خود را به دولت هند انگلیس و وزارت امور خارجه انگلستان ارسال می‌کردند. با توجه به دقتی که در تنظیم این گزارش‌ها صورت گرفته، می‌توان حدس زد که این افراد از دانش، تجربه و ذکاوت کافی برخوردار بوده‌اند. غالباً گزارش‌ها توسط کنسول‌ها تدوین می‌شد و در مواردی هم کنسولیاران موظف بودند تا گزارشی متمم از رویدادهایی که در گزارش کنسول‌ها مطرح نشده، آماده و ارسال کنند.

محرمانه بودن گزارش‌ها به کنسول‌ها این امکان را داده است تا به راحتی به اظهارنظر بپردازند و در حد مقدور، تصویری درست و واقعی از اوضاع حکومتی، سیاسی و اجتماعی محل مأموریت خود به دولت متبوع‌شان ارائه دهند، به نحوی که دولت انگلیس در اتخاذ هر تصمیم یا اقدامی دچار اشتباه نشود (همان: ۹). دامنه موضوع‌های مطرح شده در این گزارش‌ها بسیار گسترده است و اطلاعاتی از جمله در مورد موضوع‌های ذیل را شامل می‌شود:

روابط کنسول انگلیس با امرای محلی، روابط حکام محلی با مردم، سفرها و نقل و انتقال مأموران لشکری و کشوری دولت ایران، رویدادهای حکومتی و نظامی ایران، مأموریت‌ها و فعالیت‌های اعضای کنسولگری انگلیس، رویدادهای محلی، وضعیت راه‌ها، فعالیت‌های نماینده روسیه، سفرهای اتباع خارجی، فعالیت‌های روس‌ها و آلمان‌ها در منطقه، بیماری‌ها، مسائل اقتصادی و رویدادهای اجتماعی-سیاسی (همان: ۱۳۹۴: ۱۰-۱۳). گزارش‌های کنسولی از جنبه‌های گوناگون به ویژه از نظر کارآمدی آن در ژئوپلیتیک اطلاعات حائز اهمیت است.

ژئوپلیتیک اطلاعات به عنوان یکی از شاخه‌های تخصصی در ژئوپلیتیک به مطالعه نقش دانش، اطلاعات، تکنولوژی در تولید قدرت و تأثیر آن بر روابط بازیگران و مناقشات آنها برای توسعه حوزه نفوذ خود در فضاهای جغرافیایی و گروه‌های انسانی در سطوح محلی، ملی و کروی می‌پردازد (حافظ‌نیا، ۱۳۸۵: ۹۸). آگاهی ژئوپلیتیک قدرت‌ها سطوح و ابعاد گوناگونی دارد، یک سطح آن مربوط به آگاهی نسبت به حریف و سطوح دیگر آن، آگاهی‌های همه

^۱. Hunter

سویه نسبت به منطقه نفوذ است. بازیگران بزرگ از یک سو با گماردن مأموران مخفی و جاسوس‌های خبره، فعالیت‌ها و پیشروی رقبای خود در شرق ایران را رصد می‌کردند و از دیگر سو لایه‌های گوناگون سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی منطقه نفوذ خویش در شرق ایران را مورد بررسی و تحقیق قرار داده بودند. در جریان بازی بزرگ، افزون بر رقابت‌های گوناگون قدرت‌ها در حوزه‌های مختلف می‌توان از یک رقابت اطلاعاتی میان آنها سخن گفت (علیزاده بیرجندی، ۱۳۹۷: ۶۵). این رقابت اطلاعاتی در گزارش‌های کنسولگری بریتانیا در شرق بروز و نمود بهتری دارد.^۱

بازتاب روابط ژئوپلیتیک در گزارش‌های کنسولگری

گزارش‌های کنسولگری بریتانیا بیانگر روابط ژئوپلیتیک مبتنی بر سلطه در شرق ایران است. روابط ژئوپلیتیک روابطی هستند که بین کشورها و دولت‌ها و بازیگران سیاسی بر پایه ترکیب عناصر سیاست، قدرت و جغرافیا شکل می‌گیرند. عنصر قدرت در شکل‌دهی به ماهیت رابطه و نگرش بازیگران نسبت به هم تجلی پیدا می‌کند (حافظ‌نیا، ۱۳۸۵: ۳۶۲). نموده‌های قدرت بازیگران اصلی یعنی بریتانیا و روس، علاوه بر توان نظامی و اقتصادی، آگاهی و اطلاعات آنها از شرق ایران است و همین قدرت اطلاعاتی بسترساز سلطه در روابط ژئوپلیتیک می‌گردد. سلطه و تفوق، رابطه‌ای یک‌سویه و از بالا به پایین بین بازیگر قوی با دولت ضعیف را رقم زده و در تداوم این روند، رابطه مبتنی بر نفوذ تکوین می‌یابد. نفوذ، ظرفیت و توان یک بازیگر برای تغییر یا تحمیل رفتاری خاص بر بازیگر دیگر در نظام بین‌المللی است. نفوذ در واقع جایگزین سلطه علنی و رسمی یا غیررسمی است و حساسیت کمتری را در شهروندان فضاهای جغرافیایی تحت سلطه ایجاد می‌کند (همان: ۳۶۸-۳۶۷).

شرق ایران، به ویژه سیستان و قاینات به عنوان یک منطقه ژئوپلیتیک در سده نوزدهم میلادی، توجه قدرت‌های جهانی را به خود جلب کرد و الگوی رقابت، تباری و همکاری و نزاع میان قدرت‌ها یا همان بازی بزرگ را برانگیخت. مضامین برخی گزارش‌ها حاکی از رقابت‌های استعماری بریتانیا و روسیه است؛ مأموران بریتانیایی ضمن رصد فعالیت‌های روس‌ها در قاینات، از تفوق روس‌ها هراس داشتند. بر اساس گزارش پنجم ژوئن، برخی مقامات بریتانیایی بر این باور بودند که قاینات رسماً در حوزه کنسولگری روس قرار گرفته است (رفیعی، ۱۳۹۴: ۸۷).

^۱. در این زمینه به جدول‌های ضمیمه مراجعه شود.

کنیون از کنسول‌های بریتانیایی، برای برطرف شدن دلوپسی‌های دولت متبوعش در مورد نفوذ روس‌ها، در یکی از گزارش‌های خود به عدم محبوبیت روس‌ها اشاره کرده و اظهار می‌دارد که با وجود ادعاهای روس‌ها مبنی بر داشتن دوستان بسیار در بیرجند، حضور روس‌ها برای آنها ثمری نخواهد داشت، چون مردم به روس‌ها به چشم دوست نمی‌نگرند (همان: ۱۰۵).

گزینش الگوهای بازی و ماهیت روابط بازیگران اصلی، تابعی از منافع و مقتضیات سیاست جهانی بود. کشورهای استعمارگر روسیه و انگلستان، اگر چه در حال چشم و هم‌چشمی پیگیر با یکدیگر در سطح جهانی بودند، ولی با هر عاملی که منافع سیاسی و اقتصادی آنها را به مخاطره می‌انداخت، متحدانه به مخالفت می‌پرداختند. به همین دلیل مقتضیات سیاست جهانی که زاینده رقابت‌های سیاسی و اقتصادی این دولت‌ها با آلمان بود، آن دو رقیب پیشین را واداشت که بر ضد دولت آلمان و به سود هدف‌های مشترک خویش در مورد ایران به توافق برسند (حائری، ۱۳۶۸: ۱۴۷). بر اساس این سیاست، گزارش‌های کنسولگری بریتانیا در سال‌های وقوع جنگ جهانی اول بیشتر بر مدار توافق و همراهی با روس‌ها استوار است. در این گزارش‌ها می‌توان شرح ملاقات‌ها و تشریک مساعی کنسول‌های روس و انگلیس را مشاهده کرد. در گزارش کنسول انگلیس در ۲۶ ژوئن ۱۹۱۵ اخباری در مورد ملاقات او و کنسول روسیه موجود است. در این گزارش، کنسول انگلیس تأکید می‌کند که به کنسول روس متذکر شده که دشمنی‌های خود را نسبت به حاکمان محلی کنار گذاشته و با حاکم محلی در روز عید در سیستان و با حاکم محلی قاینات ملاقاتی داشته باشد (رفیعی، ۱۳۹۶: ۱۰۹-۱۰۸). انگلیسی‌ها در این دوران، اختلاف‌نظر میان کنسول روس و مقامات محلی را به عنوان یک معضل تلقی کرده و سعی در رفع آن داشتند. لحن کنسول بریتانیا در مورد این رفتارهای همتای روسی‌اش در مواردی با انتقاد و گوشزد کردن خطاهای کنسول روس همراه است (رفیعی، ۱۳۹۵: ۳۹۷).

در گزارش‌های مختلف کنسول بریتانیا در سیستان و قاینات، به ویژه در سال‌های جنگ جهانی اول، گزارش‌های متعددی در مورد فعالیت مأموران و جاسوسان آلمانی در منطقه سیستان و قاینات موجود است. صحت این گزارش‌ها را می‌توان در شرحی دریافت که نیدرمایر^۱ از فعالیت‌هایش در شرق ایران برای گسترش نفوذ آلمان‌ها ارائه کرده است. وی در شرح مأموریت خویش بارها از مواجهه با نیروهای رقیب یعنی انگلیسی‌ها و روس‌ها سخن گفته است (نیدرمایر، ۱۳۶۳: ۱۱۰).

^۱. Niedermeyer

بسامد اطلاعات پیرامون فعالیت آلمان‌ها و جاسوس‌ها و همکاران محلی آنها در گزارش‌های سال‌های جنگ جهانی اول بیشتر می‌شود. از این نمونه است گزارش محرمانه کنسولگری در ۱ بهمن ۱۲۹۴ش. / ۲۲ ژانویه ۱۹۱۶م. که طی آن گزارش، اسامی و وضعیت آلمان‌ها به دقت شرح داده شده است:

«تلاش برای محاصره آلمانی‌ها انجام گرفته ولی آنان موفق به فرار شده‌اند و دو روز بعد یکی از طرفداران دستگیر شده آلمان‌ها اظهار داشته است که یک نیروی بزرگ دو هزار نفره با توپخانه از خبیص در راهند. بیستم ماه جاری پس از شروع تاریکی یک آلمانی به دهسلم آمده و خودش را به کشیک سیک ما تسلیم کرد. وی پس از تسلیم اظهار می‌دارد که از همراهانش عقب افتاده و چهار روز را بدون غذا و آب به سر برده، نامش را ستوان وینکلمن^۱ و خودش را از اعضای گارد توپخانه صحرائی پروس اعلام کرده است. همراهانش را کنسول زائر^۲ و ستوان والدمن^۳ معرفی می‌کند. نام آلمانی‌های مستقر در افغانستان را نیدرمایر، پاشن^۴، واگنر^۵، هنتینگ^۶، رویر^۷ و فاگت^۸ ذکر می‌کند. ده اتریشی هم با آنان در افغانستان هستند» (رفیعی، ۱۳۹۶: ۲۱۸).

انگلیسی‌ها از مردمی که برای امور شخصی و کارهای خود به روستاها تردد می‌نمودند، درخواست جواز می‌کردند. این حساسیت و سخت‌گیری انگلیسی‌ها، به دلیل گرایش مردم به سوی آلمانی‌ها و کمک به آنها بود. به گفته هیل^۹ رئیس بانک شاهی در بیرجند، از نظر آنان انگلیس در حال سقوط و تنزل بود و همین تفکر، ایرانیان را به سمت آلمان سوق می‌داد (علیزاده بیرجندی و ناد، ۱۳۹۲: ۹۵). دیکسون^{۱۰} بازرس کل ارتباطات در شرق ایران در مورد حضور آلمان‌ها طی جنگ جهانی اول می‌نویسد:

«آلمان‌ها با موشکافی و دقت ویژه‌ای که دارند از مدت‌ها پیش خود را برای روز موعود در نقاط مختلف دنیا آماده کرده بودند و طبعاً ایران را هم از یاد نبرده بودند. از شرح حوادثی که در ایران پیش از شروع جنگ جهانی در جریان بود چنین برمی‌آید که ایران برای فعالیت

1. Winckelman

2. Seiler

3. Waldman

4. Paschen

5. Wagner

6. Henting

7. Rheur

8. Wagt

9. Hale

10. Dickson

دشمنان سابق ما کاملاً آمادگی داشت. ایرانی‌ها که روسیه را دشمن خونی خود می‌دانستند و از انگلیسی‌ها به سبب این که ایران را به این دشمنی واگذاشته بود، رنجیده خاطر بودند، جای تعجب نیست که اکنون تمایل به هماهنگی قابل ملاحظه‌ای به قدرتی پیدا کرده بودند که دشمن هر دو دولت بود. سفارت آلمان در تهران محلی برای تبلیغات دسیسه‌ها شده بود. بازرگانان و نمایندگان تجاری آلمان که بی‌ضرر و آسیب شمرده می‌شدند به کارگزاران دولت و فعالان پرتکاپویی بر علیه منافع متفقین مبدل شده بودند. از بین آن عده‌ای که بر علیه منافع متفقین در ایران فعالیت می‌کردند، نشان پیروزی بدون شک باید به واسموس معروف اهدا شود. او عملاً در تمام دوران جنگ خاری در چشم ما بود. داستان ماجراجویی‌های این فرد اگر روزی نوشته شود جای ارزشمندی در بین کتاب‌های رمان جالب این دوره یا هر دوره دیگری پیدا خواهد کرد.

امید است که خواننده از شرح مختصر وقایعی که در ایران قبل و بعد از وقوع جنگ جهانی رخ داده است بتواند نه تنها شرایط توجیه کننده، بلکه ضرورت قطعی مداخله نظامی بریتانیا در ایران را درک کند، به ویژه در مورد ناحیه شرق ایران در مجاورت افغانستان که بیشترین توجه ما به این ناحیه معطوف است. در گفتگویی که درباره این مطلب با تعداد زیادی از دوستان ایرانی داشتم به آن‌ها چنین گفتم: اگر شما صاحب خانه‌ای ارزشمندی در خیابانی بودید که آتش‌سوزی کولاک می‌کند و صاحب خانه همسایه شما توان خاموش کردن آتش خانمان‌سوزی را که در خانه‌اش برپا شده و به خانه شما سرایت می‌کند را ندارد، آیا شما حق ندارید که به خانه او داخل شوید و اقدامات لازم برای جلوگیری از سرایت حریق به خانه خودتان را انجام دهید؟ هیچ کدام از آن دوستان حتی آن‌هایی که ایده وجود قشون خارجی در خاک ایران برایشان بسیار تلخ و ناگوار بود، پاسخ منفی در این باره به من ندادند» (دیکسون، ۱۳۹۱: ۴۳-۳۹).

البته مقامات بریتانیایی و کنسول‌های آنها تلاش می‌کردند که از طریق برقراری ارتباط با امرای محلی بیرجند و دریافت سلاح و حمایت آنها بتوانند در برابر آلمان‌ها و پیشروی‌های‌شان ایستادگی کنند و در برخی از گزارش‌ها، کنسول انگلیس عدم رضایت خود را از برخوردهای حاکم بیرجند در تحویل سلاح به آنها اعلام کرده است (رفیعی، ۱۳۹۶: ۱۲۳).

روس‌ها که همانند بریتانیایی‌ها بر رفت و آمد آلمان‌ها نظارت و کنترل داشتند، اخباری را در مورد همکاری حاکم محلی با آلمان‌ها به اطلاع کنسول بریتانیا رسانده و طی این اخبار یادآور شده که شوکت‌الملک چندین خانه را برای سکونت آلمانی‌ها در بیرجند آماده کرده و

حتی فرزند مجتهد بزرگ بیرجند در پیامی تلگرافی به واردین به قاین خوشامد گفته است. واکنش کنسول بریتانیا در مورد اخباری که همتای روسی‌اش به او داده، این است که وی این اخبار را شایعاتی بیش نمی‌داند و عنوان داستان‌های عجیب و غریب را در گزارش خود به این شایعات داده است (همان: ۱۲۴-۱۲۳). یکی از طرفدها و شگردهای کنسول بریتانیا این بود که اخبار مربوط به ورود آلمان‌ها و فعالیت آنها در قاینات و به طور کل شرق را اغراق‌آمیز بداند و این اخبار را دروغ و شایعاتی بی‌پایه و بی‌اساس قلمداد کند.

رویدادهای ثبت شده در گزارش‌های کنسول بریتانیا در دوران پهلوی اول به خوبی مرحله گذار یک جامعه سنتی به جامعه‌ای مدرن را نشان می‌دهد که با شکل‌گیری مراکز آموزشی، بهداشتی، ارتباطی، مدیریتی و نظارتی و رواج مدرنیزاسیون و تکنولوژی‌هایی همچون برق و سینما تغییرات اساسی فرهنگی و توسعه را در سیستان و قاینات ایجاد نموده است. در گسترش نوسازی و مدرنیزاسیون، نقش حاکمان محلی به ویژه در دوره شوکت‌الملک دوم (در قاینات) و امیر محمدرضا خان صمصام‌الدوله فرزند امیر علی‌اکبر خان بی‌بدیلی بوده است (رفیعی، ۱۳۹۷: ۱۴/۵).

در این دوره در عرصه سیاسی بازیگران جدیدی حضور پیدا می‌کنند و رقابت‌ها از عرصه‌های سیاسی صرف به حوزه‌های اقتصادی کشانده می‌شود. برای نمونه کنسول بریتانیا در گزارش مرداد ۱۳۰۶ ش. / اوت ۱۹۲۷ م. از کم رونق شدن و رکود بازار اتومبیل‌های بریتانیایی سخن گفته و تبلیغات ماهرانه و ناروا و غیرمنصفانه آمریکایی‌ها را در این زمینه مؤثر دانسته است:

«هر ساله اتومبیل‌های دوج^۱، شورولت^۲، هاپ موبایل^۳ و استودبیکر^۴ به تعداد نسبتاً زیادی زیادی وارد ایران می‌شوند، این اتومبیل‌ها در واقع به ندرت بیش از یک سال دوام می‌آوردند، به تعمیرات گران‌قیمت، تعویض قطعات و یا جایگزین نیاز مداوم دارند ولی همه این‌ها به سبب رواج تقدیرگرایی سنتی در شرق پذیرفته شده است. کنسول اعلیحضرت از تجربه شخصی خود متقاعد شده است که بعضی از انواع اتومبیل‌های انگلیس برای گردشگری یا استفاده تجاری باید در جاده‌های شرق ایران کار کنند تا برتری آن‌ها در درازمدت نشان داده شود» (همان: ۶۰-۵۹).

1. Dodge

2. Chevrolet

3. Hope Mobile

4. Studebaker

در سایر گزارش‌های کنسول بریتانیا دغدغه تجارت اتومبیل‌های انگلستان و بازاریابی برای فروش آنها در شرق ایران به کرات دیده می‌شود (همان: ۶۸). در این دوره تغییر دیگری که در بازی بزرگ قدرت‌ها در شرق ایران بروز می‌کند، اوج‌گیری رقابت میان روس‌ها و انگلیسی‌هاست. در جنگ جهانی اول، این دو قدرت در شرق، دورانی مبتنی بر همکاری و همدلی را تجربه کردند، اما پس از پایان جنگ در دوران پهلوی اول، گزارش کنسول بریتانیا حاکی از بروز تنش و افزایش رقابت میان دو قدرت روس و انگلیس است. شاهد این ادعا، اظهارات کنسول بریتانیا در مورد تبلیغات ضدبریتانیایی است که توسط روس‌ها در سیستان صورت می‌گیرد (همان: ۶۹).

در راستای همین رقابت‌ها، بخش عمده‌ای از گزارش‌های کنسول بریتانیا به انعکاس رویدادهای مربوط به روس و مأموران روسی اختصاص دارد. در این گزارش‌ها، کنسول بریتانیا از جاه‌طلبی‌های آشکار کنسول شوروی در تسخیر بازار برای فروش پارچه، شکر، روغن و کالاهای دیگر، به چنگ آوردن بازار پشم و سرمایه‌گذاری در کشت گسترده پنبه جهت صدور به روسیه خبر داده است. بر اساس این گزارش، کنسول روسیه تعدادی از تجار محلی را به تشکیل سندیکا برای تجارت با روسیه ترغیب کرده و قول اعتبارات درازمدت به اعضا را داده است (همان: ۸۷). در گزارشی از کنسولگری بریتانیا به تاریخ بهمن ۱۳۰۸ ش. از ملاقات و مذاکرات مقامات کنسولی دو دولت شوروی و انگلیس سخن به میان آمده و رقابت‌های شدید این دو دولت در این مذاکرات انعکاس پیدا کرده است. برای نمونه، زمانی که یکی از افراد کنسولگری انگلیس از کنسولیار شوروی در مورد امور هندوستان پرس‌وجو می‌کند و دلیل حملات شدید یکی از روزنامه‌های شوروی به سیاست‌های دولت بریتانیا در هند را با وجود توافق اخیر این دو دولت می‌پرسد، کنسولیار شوروی اظهار می‌دارد که ما اهمیتی به این توافق نمی‌دهیم و طولی نخواهد کشید روابط سیاسی دوباره قطع خواهد شد (رفیعی، ۱۳۹۷: ۳۳/۶). نکته جالب دیگر در مورد روس‌ها، تشویق افغان‌ها و سیستانی‌ها برای مهاجرت به روسیه است. روس‌ها به منظور ترغیب این افراد به مهاجرت، به آنها زمین معاف از مالیات و مساعده برای خرید حیوانات و ابزار کشاورزی و بذر می‌دهند (همان: ۱۰۵). روس‌ها همچنین در صدد جمع‌آوری اطلاعات جامع در مورد شرق ایران برآمدند و برای رسیدن به این هدف، پرسش‌نامه‌های مبسوط و پرجزئیاتی را به حاکم و عامل مالیاتی جهت اخذ اطلاعات داده‌اند. برخی مضمون‌های اطلاعاتی که روس‌ها در پی دستیابی به آن از طریق عوامل‌شان بوده‌اند، به قرار ذیل است:

جمع‌آوری آمار واردات و صادرات تجاری به ویژه در مورد پشم، پنبه، فرش و خشکبار، مسافران ورودی و خروجی، جمع‌آوری مختصات تفنگ‌های قاچاق شده، شناسایی افراد حقوق‌بگیر دولت بریتانیا در سرحد، لیست کارمندان کنسولیاری دزداب (زاهدان)، جمعیت بلوچستان، تعداد گوسفند و بز و شتر، نام رؤسای بلوچ، تعداد پست‌های گمرک در بلوچستان و درآمد مالیاتی دولت ایران از بلوچ‌ها (همان: ۱۲۴-۱۲۳) که پس از خاتمه حکومت تزاری نیز این روند ادامه یافت.

شوروی در کنار کسب اطلاعات برای شناسایی منطقه، همچنین فعالیت‌های تبلیغاتی خود را از طریق نمایش فیلم دنبال می‌کرد. برخی از این فیلم‌ها عبارتند از: فیلم "انبوه جمعیت در مسکو در سالگرد اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی"، فیلم "رژه ارتش سرخ"، "درختکاری کارگران و سایر فعالیت‌های کشاورزی"، فیلم "امضای قرارداد ایران و روس" با تکیه بر ارج‌گذاری ابراز شده نمایندگان و مقامات شوروی نسبت به نمایندگان ایران (همان: ۱۲۵-۱۲۴).

شوروی از بُعد تبلیغاتی، بیمارستانی در سیستان تأسیس کرده و برای مصرف مجانی فقرای سیستان کپسول و آمپول وارد می‌کرد (همان: ۲۳۲-۲۳۱). کنسول بریتانیا در خلال گزارش‌هایش، به سفر خارجی‌ها در منطقه شرق و اهداف سفر آنها نیز اشاره کرده است. در لابه‌لای گزارش‌های کنسول بریتانیا می‌توان اسامی برخی از باستان‌شناسان و کاوشگران آلمانی و آمریکایی را نیز یافت. این اسامی و تخصص آنها حاکی از آغاز عرصه‌های نوین فرهنگی در بازی قدرت در منطقه است (همان: ۲۲۵).

بازتاب رقابت‌های اقتصادی در گزارش‌های کنسولی

یکی از ابعاد بازی بزرگ، رقابت‌های اقتصادی دول استعماری در شرق ایران است که نمود بارز آن در رقابت بانک‌های خارجی در ایران قابل شناسایی است. جفری جونز^۱ در تبیین مراحل پایه‌گذاری و رشد بانک شاهی در ایران، از بانکداری روس‌ها در ایران سخن گفته است. وی خاستگاه این اقدامات را در فعالیت‌های دو برادر به نام‌های لازار^۲ و یاکوف پولیاکوف^۳ دانسته که به تأسیس بانک استقراسی در ایران انجامید. در گزارش جونز به فعالیت‌های تجاری دیگر برادران پولیاکوف و ارتباط آنها با دایر شدن بانک بازرگانی بین‌المللی مسکو در تهران، تأسیس شرکت بیمه حمل‌ونقل و سایر طرح‌های تجاری در ایران اشاره شده

^۱. Geoffrey Jones

^۲. Lazar Poliakov

^۳. Yakov Polyakov

است. به گفته جونز در اوایل دهه ۱۸۹۰ میلادی، روابط خوبی بین پولیاکف‌ها و بانک شاهی وجود داشت و رابینو^۱ وجود بانک استقراضی را به نفع بانک خود می‌دانست، اما با شروع مداخله دولت روسیه در بانک پولیاکف‌ها، سیاست تازه‌ای به نام «امپریالیسم روبل» آغاز گردید. هدف اصلی این سیاست، تشویق مؤسسات روسی و نومید ساختن مؤسسات و بنگاه‌های انگلیسی بود (جونز، ۱۳۹۳: ۸۵). در اظهارات جونز می‌توان شواهد دیگری از رقابت‌های روس و انگلیس در عرصه تجاری به ویژه در کسب امتیازهای جاده‌سازی و معدن را یافت (همان: ۹۵). در واقع، یکی از کارکردهای اصلی مؤسسات اقتصادی بیگانه در ایران، کارکردهای سیاسی آنها و پیشی گرفتن بر رقبا بوده است (علیزاده بیرجندی و نادری ۱۳۹۲: ۶۴).

در گزارش اوکانر^۲ کنسول انگلیس در سیستان و قاینات، اشاراتی در مورد عملکرد بانک شاهی شعبه سیستان در فروردین ۱۲۹۱ ش. / مارس ۱۹۱۲ م. وجود دارد. اوکانر ضمن اشاره به سود قابل توجه بانک شاهی شعبه سیستان و نقش آژانس بیرجند در این موفقیت اظهار می‌کند که پس از بسته شدن شعبه بانک روس در سیستان، عملکرد بانک شاهی در سیستان رضایت‌بخش‌تر بوده است (رفیعی، ۱۳۹۵: ۵۰).

رقابت‌های دول استعماری در سیستان و قاینات و واکنش حکام محلی

در میان امرای محلی، شوکت‌الملک تلاش می‌کرد که با اتخاذ تدابیر سیاسی مناسب، امیرنشین خود را از اشغال توسط سپاهیان روس و انگلیس و آلمان حفظ نماید. شوکت‌الملک همچنین در برابر توصیه‌هایی که از مرکز در مورد اتخاذ سیاست بی‌طرفی در برابر این دولت‌ها به او داده می‌شد، چندان روی خوشی نسبت به اتخاذ اینگونه سیاست‌ها نشان نمی‌داد و بر این باور بود که بی‌طرفی به مفهوم اشغال ایالتش توسط سپاهیان روس و انگلیس و آلمان‌هاست. وی تلاش جدی در حفظ امیرنشین خویش داشت (همان: ۱۲۶).

شوکت‌الملک حتی پیشنهاد تقاضای کنسول انگلیس در مورد استخدام افراد و خرید سلاح و اعزام نیرو به قاین را رد کرده است. همان‌گونه که کنسول انگلیس پیش‌بینی می‌کرد، او تمایل داشت که یکی از سه نیروی رقیب را در حد امکان، کم‌اهمیت و ناچیز نگه دارد و حتی اعلام کرده بود که درگیری‌های آلمان‌ها و رقبای‌شان در قاینات، مشکلات عدیدهای را در امیرنشین ایجاد نموده و زندگی و امنیت مردم را با مخاطرات جدی مواجه ساخته است. چنانکه در جریان حملات روس‌ها با آلمان‌ها در قاینات، یکی از ساربان‌های

^۱. Rabino

^۲. O'Connor

بی‌آزار از خدمتگزاران شوکت‌الملک کشته شد. گزارشی نیز از کشته و مصدوم شدن شماری از اهالی قاینات وجود دارد (همان: ۱۲۷).

جدول شماره یک: بازتاب اخبار سیستان و قاینات در گزارش‌های کنسول بریتانیا

موضوع	منبع
وضعیت راه‌ها: راهزنی و سرقت کالاها	گزارش‌های ۱۹۱۴-۱۹۱۲ م.: ۳۴
قاچاق سلاح	گزارش‌های ۱۹۱۴-۱۹۱۲ م.: ۴۸
مقاومت سردارها و کدخداهای سیستان در برابر اقدامات مأموران بلژیکی برای وصول مطالبات دولت	گزارش‌های ۱۹۱۴-۱۹۱۲ م.: ۱۵۳
اخبار وضعیت ایالات	گزارش‌های ۱۹۱۴-۱۹۱۲ م.: ۴۲
حملات طوایف بلوچ سرحدی به قاینات برای غارت و خونخواهی	گزارش‌های ۱۹۱۴-۱۹۱۲ م.: ۴۵
آمار مربوط به حمله بلوچ‌ها و گزارش سرقت کالاها و احشام در قاینات	گزارش‌های ۱۹۱۴-۱۹۱۲ م.: ۶۷-۶۸
تقاضای بازرگانان و سایر طبقات برای ایجاد امنیت از حمله بلوچ‌ها و اقدام شوکت‌الملک در این زمینه	گزارش‌های ۱۹۱۴-۱۹۱۲ م.: ۷۳
روابط تنش‌آلود بین حشمت‌الملک و گمرک بر سر جمع‌آوری درآمد دولت	گزارش‌های ۱۹۱۴-۱۹۱۲ م.: ۷۸
قتل رئیس گمرک بیرجند توسط افراد پلیس بیرجند	گزارش‌های ۱۹۱۴-۱۹۱۲ م.: ۹۱
مداخلات انگلیسی‌ها در رقابت‌های میان امرای محلی، عزل و انتصاب آنها	گزارش‌های ۱۹۱۴-۱۹۱۲ م.: ۱۰۶
ارسال تسلیحات از کویت و تحویل آن به نماینده شوکت‌الملک	گزارش‌های ۱۹۱۶-۱۹۱۵ م. و ۱۹۲۳-۱۹۲۱ م.: ۸۰
حمله ملخ‌ها در قاینات و خسارات وارده	گزارش‌های ۱۹۱۶-۱۹۱۵ م. و ۱۹۲۳-۱۹۲۱ م.: ۱۱۱
قدغن کردن صدور گذرنامه اتباع ایران برای سفر کربلا به خاطر شیوع طاعون در بغداد	گزارش‌های ۱۹۱۶-۱۹۱۵ م. و ۱۹۲۳-۱۹۲۱ م.: ۱۱۷
انتظار کنسول انگلیس از مقامات ایرانی برای دریافت مطالبات معوقه از دولت ایران بابت راهزنی‌های افغانستان	گزارش‌های ۱۹۱۴-۱۹۱۲ م.: ۱۰۳

گزارش‌های ۱۹۱۴-۱۹۱۲ م.: ۱۱۹	درگذشت یکی از سربازان سواره‌نظام انگلیس به علت بیماری هیپاتیت
گزارش‌های ۱۹۱۴-۱۹۱۲ م.: ۱۲۵-۱۲۶	تأسیس شعبه جدیدی از بانک شاهی در سلطان‌آباد توسط رئیس شعبه سیستان
گزارش‌های ۱۹۱۴-۱۹۱۲ م.: ۱۶۹	دل‌نگرانی‌های کنسول انگلیس از عدم امنیت کاروان‌های حامل کالاهای مرتبط با اتباع انگلیس

جدول شماره ۲: گزارش‌های کنسول انگلیس در مورد روس‌ها

منبع	موضوع
گزارش‌های ۱۹۱۴-۱۹۱۲ م.: ۵۰	تمجید از چرکاسف ^۱ کنسول روس به خاطر همکاری دوستانش با انگلیسی‌ها و عمل بر مبنای توافقنامه روس و انگلیس
گزارش‌های ۱۹۱۴-۱۹۱۲ م.: ۹۴	حمایت روس‌ها از رئیس قبیله نخعی و افراد خانواده‌اش
گزارش‌های ۱۹۱۴-۱۹۱۲ م.: ۹۸-۱۰۰	خبر انتقال چرکاسف کنسول روس به تربت حیدریه و نامه لغو این انتقال
گزارش‌های ۱۹۱۴-۱۹۱۲ م.: ۱۳۶	انکار میرزا عبدالکریم مسئول اداره درآمد بیرجند برای پناهندگی به کنسولگری روس
گزارش‌های ۱۹۱۴-۱۹۱۲ م.: ۱۵۳	ملاقات وابسته نظامی کنسولگری روس کلنل ویگورنیتسکی ^۲ با شوکت‌الملک در ۲ بهمن ۱۲۹۱ ش./ ۲۳ ژانویه ۱۹۱۳ م.
گزارش‌های ۱۹۱۴-۱۹۱۲ م.: ۱۸۹	گزارش در مورد عزیمت ایوانف ^۳ به همدان و تعطیلی شعبه بانک استقراضی روس در بیرجند و بدهکار بودن حشمت‌الملک به بانک روس
گزارش‌های ۱۹۱۴-۱۹۱۲ م.: ۲۰۹	حضور کنسول روس و پرسنل کنسولگری روسیه و مأموران عالی‌رتبه ایرانی و تجار سرشناس در مراسم جشن تولد امپراطوری انگلیس در کنسولیاری قاینات
گزارش‌های ۱۹۱۶-۱۹۱۵ م. و ۱۹۲۳-۱۹۲۱ م.: ۷۶	رفتن کنسولیار روس برای شکار گراز
گزارش‌های ۱۹۱۶-۱۹۱۵ م. و ۱۹۲۳-۱۹۲۱ م.	شایعات بازار سیستان در مورد اولتیماتوم روس به

^۱. Cherkasov

^۲. Vigornitskiy

^۳. Ivanow

م. ۹۹:	ایران و شرایط آن
گزارش‌های ۱۹۱۶-۱۹۱۵ م. و ۱۹۲۳-۱۹۲۱ م. م. ۱۱۷:	شایعه ساخت خانه‌ای برای کنسولیار روس در ۴ مایلی بیرجند روستای فراشان
گزارش‌های ۱۹۳۳-۱۹۳۰ م.: ۱۸۲	قاچاق قند حبه‌ای روسی از افغانستان به زابل
گزارش‌های ۱۹۳۳-۱۹۳۰ م.، ۲۰۸/۶	بازار خوب پارچه‌های روس در میان مغازه‌داران بلوچ به واسطه ارزانی آن
گزارش‌های ۱۹۳۳-۱۹۳۰ م.: ۲۱۴/۶	افتتاح دفاتر تجاری توسط دو نفر از اتباع روس
یادداشت‌های ۱۹۱۹-۱۹۱۷ م.: ۸۴	دستگیری مخبر مخفی نایب کنسول روسیه در بیرجند توسط یکی از جاسوسان بریتانیا

گزارش‌های کنسول انگلیس در مورد آلمان‌ها

منبع	موضوع
گزارش‌های ۱۹۱۶-۱۹۱۵ م. و ۱۹۲۳-۱۹۲۱ م.: ۱۱۸	عزیمت گروه‌های آلمانی به افغانستان
یادداشت‌های ۱۹۱۹-۱۹۱۷ م.: ۶۸	انتشار خبر ساخت هواپیما توسط آلمان‌های مقیم افغانستان
گزارش‌های ۱۹۱۶-۱۹۱۵ م. و ۱۹۲۳-۱۹۲۱ م.: ۱۲۱	شایع شدن اخبار ورود آلمان‌ها به بیرجند و پائین کشیدن پرچم انگلیس و روسیه توسط آنها
همان: ۱۲۲	ورود چهار تن از اتباع آلمانی با سواران بختیاری به قاین
همان: ۱۲۸	توقیف جاسوس آلمانی توسط کنسولگری بریتانیا
همان: ۱۴۳	طرفداری مردم از آلمان‌ها در طبس
همان: ۱۵۵	اقدامات آلمان‌ها برای نقشه‌کشی و بررسی مرز ایران و افغانستان
همان: ۲۰۸	اخبار مربوط به غارت بانک و کنسولیاری بریتانیا در یزد توسط آلمان‌ها
همان: ۲۰۹	گزارش‌های مربوط به روابط حسنه کرمانی‌ها و حاکم آنها با آلمان‌ها

نتیجه

گزارش‌های کنسولگری از نظر مضمون، متنوع و به تلویح و یا تصریح بر بازی بزرگ قدرت‌ها در سده نوزدهم و بیستم میلادی دلالت دارد. از خلال گزارش‌های کنسول بریتانیا می‌توان به ابعاد گوناگون سیاسی، اقتصادی و فرهنگی رقابت‌های دول استعماری در شرق ایران پی برد. در میان گونه‌های مختلف رقابت، تلاشی که روس و انگلیس و سپس آلمان‌ها برای دستیابی به اطلاعات از شرق و همچنین کسب آگاهی لازم در مورد عملکرد رقا آغاز کردند، جایگاه ویژه‌ای در بازی بزرگ دارد. آگاهی ژئوپلیتیک قدرت‌ها سطوح و ابعاد گوناگونی دارد؛ یک سطح آن مربوط به آگاهی نسبت به حریف و سطوح دیگر آن آگاهی‌های همه‌سویه نسبت به منطقه نفوذ است. بازیگران بزرگ از یک سو، با گماردن مأموران مخفی و جاسوس‌های خبره، فعالیت‌ها و پیشروی رقبای خود در شرق ایران را رصد می‌کردند و از دیگر سو، لایه‌های گوناگون سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی منطقه نفوذ خود در شرق ایران را مورد بررسی و تحقیق قرار داده بودند. سطح دیگر آگاهی ژئوپلیتیک قدرت‌ها مربوط به کسب اطلاعات همه‌سویه و جامع پیرامون ویژگی‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی شرق ایران است. گستره این آگاهی از اطلاعات جغرافیایی و اقلیمی شهرها و روستاها، وضعیت راه‌ها، ظرفیت‌های معدنی، فعالیت ایلات و حتی باورهای عامه و گویش مردم را در بر می‌گیرد. کسب این آگاهی‌ها که از آن به عنوان ژئوپلیتیک اطلاعات یاد می‌شود، در تدوین استراتژی‌ها و سناریوهای دول استعماری در عرصه مناسبات ژئوپلیتیک و افزایش توان بازیگری بازیگران اصلی نقش بسزایی دارد.

منابع و مأخذ

- جونز، جفری، ۱۳۹۳، *تاریخ اقتصادی ایران، تاریخچه بانک شاهی در ایران*، ترجمه: ناصر موفقیان، تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی و انجمن ایرانی تاریخ.
- حافظنیا، محمدرضا، ۱۳۸۵، *اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک*، مشهد: انتشارات پاپلی.
- حائری، عبدالهادی، ۱۳۶۸، *ایران و جهان اسلام*، مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس.
- دیکسون، دبلیو. ای. آر، ۱۳۹۱، *شرق ایران*، ترجمه: محمود رفیعی، تهران: هیرمند.
- رایت، دنیس، ۱۳۸۵، *انگلیسی‌ها در میان ایرانیان*، ترجمه: اسکندر دلد، تهران: به‌آفرین.
- رفیعی، محمود (مترجم)، ۱۳۹۴، *گزارش‌های محرمانه کنسولگری انگلیس در سیستان و قاینات سال‌های ۱۹۱۱-۱۹۰۹ میلادی / ۱۲۹۰-۱۲۸۸ خورشیدی*، ۱۳۹۴، تهران: هیرمند.

-----، ۱۳۹۵، گزارش‌های محرمانه کنسولگری انگلیس در سیستان و قایینات
سال‌های ۱۹۱۴-۱۹۱۲ میلادی / ۱۲۹۲-۱۲۹۰ خورشیدی، تهران: هیرمند.

-----، ۱۳۹۶، گزارش‌های محرمانه کنسولگری انگلیس در سیستان و قایینات
سال‌های ۱۹۲۱-۱۹۱۵ م. و ۱۹۲۳-۱۹۱۶ م. / ۱۲۹۵-۱۲۹۴ و ۱۳۰۲-۱۳۰۰ خورشیدی، تهران: هیرمند.
-----، ۱۳۹۷، گزارش‌های محرمانه کنسولگری انگلیس در سیستان و قایینات سال‌های
۱۹۲۹-۱۹۲۷ میلادی / ۱۳۰۸-۱۳۰۶ خورشیدی، جلد پنجم، تهران: هیرمند.

-----، ۱۳۹۷، گزارش‌های محرمانه کنسول انگلیس در سیستان و قایینات ۱۹۳۳-۱۹۳۰
میلادی / ۱۳۱۲-۱۳۰۹ خورشیدی، جلد ششم، بیرجند: چهار درخت.

علیزاده بیرجندی، زهرا و زهرا نادی، ۱۳۹۲، بانک‌های خارجی در خراسان جنوبی، تهران: فکر بکر.
علیزاده بیرجندی، زهرا، ۱۳۹۷، "نقش ژئوپلیتیک اطلاعات در بازی بزرگ، مطالعه موردی: شرق ایران"،
همایش ژئوپلیتیک و توسعه محلی - منطقه‌ای، رویکردی در پایداری شرق ایران، دانشگاه بیرجند.
فاضلی بیرجندی، محمود، ۱۳۹۲، یادداشت‌های محرمانه کنسولگری انگلستان در سیستان و قایینات
سال‌های ۱۹۱۹-۱۹۱۷ میلادی / ۱۲۹۸-۱۲۹۶ خورشیدی، تهران: هیرمند.

مجتهدزاده، پیروز، ۱۳۸۶، بازیگران کوچک در بازی بزرگ: استقرار مرزهای شرقی ایران و پیدایش
افغانستان، ترجمه: عباس احمدی. تهران: معین.

میرزا صالح، غلامحسین، ۱۳۸۷، فروپاشی قاجار و برآمدن پهلوی، تهران: نگاه معاصر.
نیدرمایر، اسکارفن، ۱۳۶۳، زیر آفتاب سوزان ایران، ترجمه: کیکاووس جهاننداری، تهران: نشر تاریخ ایران.

